

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Gürcüstanda siyasi-ictimai fəaliyyəti

Fəxri Valehoğlu-Hacılar

Tarix elmləri doktoru

Valeh Hacılar Uluslararası Elmi-Mədəni Araşdırmalar Vəqfi. Azərbaycan.

E-mail: hacyevf@yahoo.com

Annotasiya. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) həm də görkəmli siyasi-ictimai və dövlət xadimi olmuş, bu yöndə onun çoxşaxəli həyat-fəaliyyət yolunun təqribən dörd ili (1916-1919-cu illər) davamlı olaraq Gürcüstanla çarpazlaşmışdır. Həmin dövr Çar Rusiyasının süquta yaxın son və müstəqil Gürcüstan Respublikasının mövcudiyyətinin ilk dövrlərinə təsadüf etmişdir.

Ə.Haqverdiyev Cənubi Qafqazda mühüm siyasi transformasiyaların və təlatümlərin baş verdiyi 1917-1920-ci illərdə aktiv siyasi-ictimai və diplomatik fəaliyyətlə məşğul olsa da, onun həyatının bu dövrü Sovetlər Birliyi zamanında ideoloji konyukturun tələblərinə uyğun olaraq araşdırmalardan kənarda qalmışdır. Təqdim olunan məqalədə arxiv mənbələri, eləcə də həmin dövrün gürcüdilli və rusdilli mətbuat yazıları əsasında Əbdürrəhim bəyin Gürcüstanda siyasi-ictimai fəaliyyətinə nəzər salınır. Məqalə Ə.Haqverdiyevin zəngin həyat yolu və irsinin tam şəkildə araşdırılması istiqamətində mövcud boşluqların aradan qaldırılmasında mühüm önəm kəsb edir.

Açar sözlər: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Gürcüstan Demokratik Respublikası, Borçalı qəzası, Tiflis

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 06.01.2021; qəbul edilib – 20.01.2021

Abdurrahim bey Hagverdiyev's political and public activity in the Georgia

Fakhri Valehghlu-Hajilar

Doctor of Historical Sciences

Valeh Hajilar International Scientific and Cultural Research Foundation. Azerbaijan.

E-mail: hacyevf@yahoo.com

Abstract. Abdurrahim bey Hagverdiyev (1870-1933), one of the luminaries of classical Azerbaijani literature, was also a prominent political, public and state figure, and in this direction for about four years (1916-1919) he continuously lived in the Georgia (in the Borchali and Tbilisi). This period coincided with the end of Tsarist Russia and the beginning of the independent Republic of Georgia. Although A.Hagverdiyev was active in political, social and diplomatic activities in 1917-1920, when important political transformations and upheavals took place in the South Caucasus, this period of his life was left out of research in accordance with the requirements of the ideological situation during the Soviet Union. The presented article looks at the political and social activities of Abdurrahim bey in Georgia on the basis of archival sources, as well as Georgian and Russian-language press articles of that period. The article is important in eliminating the existing gaps in the direction of a full study of the rich life and legacy of A.Hagverdiyev.

Keywords: Abdurrahim bey Hagverdiyev, Democratic Republic of Georgia, Borchali uyezd, Tbilisi

Article history: received – 06.01.2021; accepted – 20.01.2021

Giriş / Introduction

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olmaqla yanaşı, yazıçı, dramaturq, pedaqoq, publisist, ədəbiyyatşünas, diplomat, siyasi-ictimai və dövlət xadimi kimi çoxşaxəli və zən-

gin həyatı, yaradıcılığı və fəaliyyəti ilə fərqlənmişdir. Bu xüsusiyyətdən irəli gələrək onun yaşadığı və işlədiyi şəhərlərin trayektoriyası da geniş coğrafi areal əhatə etmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Sankt-Peterburq, Şuşa, Həştərxan, Bakı və Ağdamdan sonra tale Əbdürrəhim bəyin ömür yolunu 1916-cı ildə yenidən vaxtilə (1890-1891-ci illərdə) orta təhsil aldığı Tiflis şəhərinə salmış, o, burada “Ümumrusiya şəhərlərinin xəstə və yaralı döyüşçülərə yardım ittifaqı”nın Qafqaz Komitəsində işə başlamış, qeyd olunan komitənin xəbərlər məcmuəsinin (“Известия Кавказского комитета /Всероссийский Союз Городов помощи больным и раненым воинам”) redaktoru olmuş, 1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabından sonra Tiflis İcraiyyə Komitəsinə və onun mərkəzi şurasına üzv seçilmişdir. Həmin ilin mart ayında Ə.Haqqverdiyev Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin (OZAKOM*) rəhbərliyi tərəfindən Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasına komissar (müvəkkil) təyin olunmuş və qəza mərkəzi Şulaver kəndində məskunlaşaraq 1 il 3 ay bu vəzifəni icra etmişdir [1, s.401].

Əbdürrəhim bəyin Borçalıda məmurluğu zamanında erməni şovinist siyasətçiləri Çar Rusiyasında, o cümlədən Cənubi Qafqaz quberniyalarında yaranmış hakimiyyət boşluğu və siyasi kaosdan yararlanaraq ermənilərin kompakt yaşadığı ərazilərin eyni inzibati-ərazi vahidlərinin tərkibində cəmləşdirilməsi üçün gələcəyə hesablanmış addımlar atmağa başlayır, bu istiqamətdə Tiflisin rəsmi dairələrində mövcud əlaqələrindən istifadə edərək Borçalı qəzasının cə-

nub kəsiminin – Lori (Loru) nahiyyəsinin Aleksandropol (Gümrü) quberniyasına birləşdirilməsi üçün imkanlarını sınayırlar. Ermənilərin bu məkrli planı Lorunun qeyri-erməni, xüsusilə də türk əhalisi tərəfindən ciddi təpkiylə qarşılanır. Bununla bağlı kənd icmalarının toplantıları keçirilir və Tiflisdə yerləşən mərkəzi dövlət strukturlarına, dövrü mətbuat orqanlarının redaksiyalarına etiraz məktubları və kollektiv müraciətlər ünvanlanır.

Borçalı qəzasından Aleksandropol quberniyasına torpaq verilməsinə sərt müqavimət göstərənlərin başında qəzanın komissarı Ə.Haqqverdiyev dururdu. Kənd icmalarının haqqında bəhs etdiyimiz etiraz yönümlü toplantılarına da çox zaman o özü sədrlik edirdi. Belə toplantılardan biri barədə məlumata Borçalı qəzasının Gürcü-Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri K.Svimonişvilinin Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Qruziya” gündəlik siyasi-ədəbi qəzetinin 7 noyabr 1918-ci il tarixli sayında işıq üzü görmüş “Borçalı qəzası və onun tələbləri” sərlövhəli məqaləsində rast gəlinir. Borçalı qəzasının həm ərazisinə, həm də əhalisinin sayına görə nəinki Tiflis quberniyasının, ümumən Cənubi Qafqazın ən iri qəzalarından olduğu, tatarların (Azərbaycan türklərinin) qəza əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil etdiyi vurğulanan məqalədə gürcü müəllif erməni millətçilərinin Loru bölgəsi üzərində iştahası və qriqoryan ermənilərdən başqa, digər yerli əhali qruplarının buna qəti etirazları üzərində dayanaraq yazırdı:

“Ötən 1917-ci ilin sentyabr ayında qəza komissarı Əbdürrəhman bəy (adı səhv yazılmışdır – F.V.-H.) Haqqverdiyevin sədrliyi ilə Cəlaloğlu kəndində 18 kənd icra komitəsinin üzvlərinin

* 1917-ci ilin fevral inqilabından (ikinci rus inqilabı) sonra paytaxt Petroqradda formalaşmış Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazda mülki hakimiyyəti IV Dövlət Dumasının Cənubi Qafqazdan olan üzvləri tərəfindən yeni yaradılmış OZAKOM-a («Особый Закавказский Комитет») vermişdi.

toplantısı keçirilmişdir. Bu toplantıda Lori bölgəsinin Aleksandropol quberniyasına birləşdirilməsi məsələsi müzakirə olunmuş və yalnız cəlalətlulu yerli şovinist, daşnakların lideri Artaşes Avakov istisna olmaqla, hər kəs tərəfindən yekdilliklə Lori bölgəsinin Tiflis quberniyasının tərkibində saxlanması və heç bir vəchlə Aleksandropol quberniyasına birləşdirilməməsi xahişi ilə hökumətə müraciət ünvanlamaq barədə qərar qəbul edilmişdir” [15, № 54, s.4].

Komissar Ə.Haqverdiyevin sədrliyi ilə 1917-ci ilin 25 noyabr tarixində keçirilmiş fərqli məzmunlu başqa bir toplantı barədə Tiflisin digər rusdilli mətbu orqanı olan “Borba” qəzeti məlumat yayırdı. Bu məlumat Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının (menşeviklər) nümayəndəsi L.O.Elbakantsın və Borçalı qəzasının Uzunlar kəndinin bir qrup sakininin 1917-ci ilin 17 noyabr tarixində Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə onların kəndlərində baş vermiş qanun pozuntuları ilə əlaqəli şikayət məktubuna əlavə olaraq dərc edilmişdi. Şikayət məktubunda Uzunlar sakinləri seçki zamanı “Daşnaksütun” partiyasının təmsilçisi A.Kalantaryanın Lori nahiyəsinin digər erməni kəndlərini nümunə göstərərək bir nəfərin öz yaxın qohum-əqrəbasının yerinə də səs verə biləcəyinin mümkünliyünü iddia etdiyini, nəticə etibarilə Elbakantsın etirazına baxmayaraq, səsvermədə iştirak edən bəzi şəxslər tərəfindən seçki qutusuna bir neçə bülletenin atıldığını bildirir, seçkilərin nəticələrini ləğv edib qısa müddətdə yeni seçkilərin keçirilməsini tələb edirdilər. Bununla əlaqədar Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə Borçalı qəza komissiyası sədr Ə.Haqverdiyevin və komissiya üzvləri – nahiyə müstəntiqi Kaçaryantsın, Çatulovun, Tuçkovun və Elbakantsın iştirakı ilə qəza mərkəzi Şulavərdə öz iclasını keçirir. İclasda Elbakantsın və Uzunlar kəndinin sakinlərinin müraciətləri nəzərə alınaraq yeni seçkilər təyin edilir [14, № 178].

Qeyd edək ki, Əbdürrəhim bəy Borçalı qəzasında komissar vəzifəsində çalışarkən Borçalı əsilli tanınmış maarifçi ziyalıları öz yanında işlə təmin etmişdi; əslən qəzanın Faxralı kəndindən olan təhsil xadimi Mirzə Rza Əlizadə onun müavini, qəzanın Kirəc Muğanlı kəndinin sakini, mollanəsrəddinçi yazar-şair Həsən Məcrux

(Mirzə Həsən Məmmədov) isə katibi (kargüzarı) olmuşdur [12, s.168].

1918-ci ilin 26 may tarixində Gürcüstan Milli Şurası (GMŞ) tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev siyasi-ictimai fəaliyyətini yenidən Tiflisdə davam etdirir. O, burada həmin ilin yayında radikal solçu Əliheydər Qarayevin sədrliyi ilə təsis edilmiş Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurasının (GMMŞ) rəhbər heyətində təmsil olunur, eyni zamanda Türk Dram Cəmiyyətini yaradaraq ona sədrlik edir və GMMŞ-nin təsis etdiyi müsəlman ali pillə ibtidai məktəbində inspektor vəzifəsində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur.

Yeni yaradılmış Gürcüstan (Demokratik) Respublikasında parlament funksiyasını həyata keçirən GMŞ-də qəbul edilmiş 13 sentyabr 1918-ci il tarixli qanunla milli azlıqların nümayəndələrinə bu ilk qanunverici orqanda təmsilçilik kvotaları ayrılırdı; bu çərçivədə Azərbaycan türklərinə 4 yer ayrılmışdı. Qanuna görə, sözügedən kvotalar milli azlıqların Gürcüstan ərazisində fəaliyyət göstərən milli şuralarının nümayəndələri hesabına doldurulmalı idi [11, № 63, s.3-4]. Buna uyğun olaraq, 29 sentyabr 1918-ci ildə Tiflisdə toplanan GMMŞ Əliheydər Qarayev, Əbdürrəhim Haqverdiyev, Əbdüləziz Şərifov (tanınmış ədəbiyyatşünas-alim Əziz Şərif) və Mirzə Hüseyn Həsənzadəyə parlamentdə təmsilçilik mandatını verir [3, s.221]. Mandat qazanmış şəxslərin heç biri əslən Gürcüstan türklərindən olmasalar da, hansısa şəkildə Tiflis və ya Borçalı ictimai-siyasi və ədəbi-ziyalı mühiti ilə bağlılıqları var idi. “Qruziya” qəzeti 10 oktyabr 1918-ci il tarixli sayında “Gürcüstan parlamentində müsəlmanlar” başlığı altında onların qısa tərcümeyi-halını dərc etmişdi:

- *Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy* – Şuşa qəzasının yerli kiçik zadəganlarından. Nətamam orta təhsil almışdır. Rusiya I Dövlət Dumasına deputat seçilmiş və Duma buraxıldıqdan sonra Vıborq bəyannaməsini imzalamamışdır*.

* “Vıborq bəyannaməsi” – Rusiya İmperiyasının I Dövlət Duması çar II Nikolay tərəfindən buraxıldıqdan 2 gün sonra – 9 (22) iyul 1906-cı ildə deputatların xeyli hissəsinin əhalini vətəndaş itaətsizliyinə çağıran “Xalqa xalq

“Nadejda” (“Ümid”) sığorta cəmiyyətində, sonra isə H.Z.Tağıyevin gəmiçilik şirkətində işləmiş və oradan məşhur mühəndis Behbudovun işi** ilə əlaqədar çıxarılmışdır. Daha sonra, əsasən, “Molla Nəsrəddin” yumoristik jurnalı ilə əməkdaşlıq edərək jurnalistika ilə məşğul olmuşdur. İnkilabın (1917-ci ilin oktyabr çevrilişinin – F.V.-H.) ilk günlərində şəhərlər ittifaqında xidmət edə-edə müsəlmanların ictimai işlərində iştirak etmişdir. Sonra Zaqatalaya qəza komissarı təyin olunmuşdur, ancaq yerli müsəlman əhali onu qəbul etməmişdir. Sonradan Borçalı qəzasına eyni vəzifəyə təyin edilmişdir. “Müsavat” partiyasından Zaqafqaziya Seyminə namizəd olmuşdur. Borçalı qəzasının komissarı vəzifəsindən azad olunduqdan sonra “Hümmət” sosial-demokrat partiyasının sıralarına daxil olmuşdur;

- *Şərifov Ə.* – Moskva Kommersiya İnstitutunun 2-ci kurs tələbəsi. Tiflisdə 1 saylı gimnazianın şagirdi olmuş, oradan kommersiya məktəbinə keçmişdir. İnkilabın əvvəlində sosialist kimi çıxış etməyə başlamışdır. “Gələcək” adlı partiya mətbu orqanının redaktorlarından biridir;

- *Həsənzadə M.H.* – Qori Müəllimlər İnstitutunda-Seminarıyasında təhsil almışdır. Tiflis ibtidai məktəblərində müəllim işləmişdir. Eyni zamanda Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsinin katibinin köməkçisi vəzifəsini tutmuşdur. İnkilaba qədər cənab A.İ.Xatsoy (1910-1917-ci illərdə Tiflis şəhərinin erməni əsilli başçısı – F.V.-H.) tərəfindən dəfələrlə müsəlmanların nümayəndəsi olaraq dəvət olunmuşdur. Bütün qeyd olunan vəzifələrlə bərabər, yeni dumada (Tiflis şəhər duması nəzərdə tutulur – F.V.-H.) tərcüməçi vəzifəsində çalışmışdır;

- *Qarayev Ə.* – Vətəndaş yetkinliyi yaşına yeni çatmışdır. Birinci kurs tələbəsidir. Dürüst və ideoloji “hümmətçi”lərdən hesab olunur.

təmsilçilərindən” başlıqlı müraciətinin elmi ədəbiyyatda qəbul olunmuş adı (*F.V.-H.*).

** 1911-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin onun şirkətlərində mühüm vəzifələr tutmuş ən etibarlı işçilərindən olan şuşalı gənc mühəndis Lütfəli bəy Behbudovla qısqancılıq zəminində münasibəti pozulur. Həttə aralarında məhkəmə çəkişməsi də baş verir. “Tağıyev-Behbudov işi” uzun müddət dövrü mətbuatın gündəmini zəbt edir. H.Z.Tağıyev L.Behbudovun acığına öz şirkətlərində çalışan bütün qarabağlıları işdən azad edir (*F.V.-H.*).

Gənc olduğu üçün elə bir xüsusi ictimai xidməti olmayıbdır [15, № 31].

Qeyd edək ki, Ə.Haqverdiyevin “Qruziya”da dərc olunmuş tərcümeyi-halında müəyyən qeyri-dəqiqliklər var. Xüsusən onun partiya mənsubiyyəti ilə bağlı verilən bilgilərin həqiqəti əks etdirmədiyini elə həmin qəzetin səhifələrində Əbdürrəhim bəyin onu tez-tez siyasi mövqeyini dəyişməkdə ittiham edən yazıçı həmkarı Eynəli bəy Sultanova verdiyi cavabda görmək olur. Rusdilli mətbuatda çox zaman “Musulmanın” (“Müsəlman”) imzası ilə çıxış edən E.Sultanov bu imza altında “Qruziya” qəzetində çap etdiyi “Hümmət” partiyasının yeni üzvü” başlıqlı məqaləsində yazırdı: “Bizə verilən məlumatlara görə, Tiflis müsəlman sosial-demokratlarının “Hümmət” partiyası müsəlman yazıçı-dramaturqu Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin simasında yeni üzv əldə edibdir. Cənab Haqverdiyev Qafqazın digər xalqlarının birinci dərəcəli yazıçıları ilə eyni sıraya qoyula bilməz, ancaq Azərbaycan müsəlmanları arasında o, az-çox görkəmlidir, çünki ondan istedadla geri qalmayan Azərbaycan dramaturqu N.Vəzirov çoxdandır yazdığı dayandırır, müsəlman dramının digər müəlliflər kütləsi isə həddən artıq görünməyən ölçüdədirlər. Buna görə də cənab Haqverdiyevin (bəlkə o, bizim onu “yoldaş” adlandırmağımızı arzu edir) bu və ya digər partiyaya mənsubiyyətinin müsəlmanların ziyalı dairələrinə aidiyyəti var, elə bunun əsasında biz yerli müsəlmanların həyatında baş vermiş belə bir hadisəyə diqqət ayırıraq...” [15, № 30, s.2].

“Musulmanın” cavabında Ə.Haqverdiyev ümumiyyətlə heç bir siyasi partiyanın üzvü olmadığını vurğulayırdı: “...”Hümmət” partiyasının da üzvü deyiləm. Doğrudur, “Hümmət” partiyasının nəşrlərində iştirak edirəm, ancaq mənim iştirakım yalnız partiyanın proqramı ilə ümumi heç bir şeyi olmayan ədəbi məzmunlu məqalələrlə məhdudlaşır. Mən heç zaman heç bir partiyanın üzvü olmamışam və parlamento daxil olanda da özümü partiyasız elan etmişəm. Yekun olaraq bildirirəm: Mən həmişə solçu sosialist partiyalara rəğbət bəsləmişəm və indi də bəsləyirəm, çünki öz xalqımın xoşbəxtliyini onların proqramının icrasında görürəm” [15, №39].

Ə.Haqverdiyevin cavabı E.Sultanovu qane etmir və o, “Qruziya” qəzetində bununla bağlı daha bir yazı ilə çıxış edərək bu dəfə artıq Əbdürrəhim bəyin parlamentin üzvü kimi legitimliyini də şübhə altına alır: “Cənab Haqverdiyev Gürcüstan vətəndaşdırmı və nə vaxtdan, Gürcüstan müsəlmanlarının səlahiyyətli orqanı tərəfindənmi parlamentə seçilib, bu barədə o, ehtiyatla susur” [15, № 39]. Əlavə edək ki, 1918-1919-cu illər gürcü mətbuatında da Ə.Haqverdiyevin “Hümmət”-in üzvü olduğu barədə yanlış qeydlərlə qarşılaşmaq mümkündür.

Gürcüstan (Demokratik) Respublikasının parlamentində milli azlıqların nümayəndələrinin dövlət dilini bilmək məcburiyyəti və öhdəliyi olmasa da, Ə.Qarayev deputat seçilməsindən təqribən bir ay sonra gürcü dilini bilməməsini əsas gətirərək parlament rəhbərliyinə istefa ərizəsi ilə müraciət edir. Ə.Qarayevin ərizəsi Parlamentin 5 noyabr 1918-ci il tarixli iclasında dinlənilir və qəbul olunur [11, № 85, s.2]. Bundan sonra siyasi fəaliyyətini artıq Bakıda davam etdirən Ə.Qarayevi Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurasının sədri vəzifəsində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev əvəz edir.

Beləliklə, Azərbaycan türkləri Gürcüstan parlamentində 3 nəfərlə (Ə.Haqverdiyev, Ə.Şərifov, M.H.Həsənzadə) təmsil olunurlar. Stenoqrafik hesabatlardan bəlli olur ki, Ə.Haqverdiyev parlament iclaslarında aktiv iştirak edərək mühüm ümumölkə əhəmiyyətli məsələlərdə siyasi mövqe ortaya qoymaqdan çəkinmir və təmsilçisi olduğu toplumun, əsasən, təhsil sahəsində üzləşdiyi problemləri mütəmaddən qaldırırdı.

Parlamentin 22 noyabr 1918-ci il tarixli iclasında təhsil müəssisələrində din fənninin icbari qaydada tədrisinin ləğvi məsələsi müzakirə olunur. Bu iclasda Ə.Haqverdiyev söz alaraq Azərbaycan məktəblərində şəriətin tədrisinin saxlanılmasının labüdlüyünü dilə gətirir: “...Şəriətin tədrisinin ləğv edilməsi vətəndaşların inancına qarşı mübarizə aktı deyil, ancaq buna rəğmən əhalinin müsəlman kəsiminin azşüurlu kütləsi arasında təbliğat aparmaq üçün müxtəlif təxribatçılara material vermək lazım deyil. Belə azşüurluluğun mövcud olduğu halda şəriətin tədrisinin dayandırılması bütün müsəlman məktəblərinin bağlanmasına bərabərdir. Şəriət din dər-

si deyil, Məhəmməd dini əsasında yaranmış əxlaq təlimidir və onu yalnız müsəlmanlar öyrənmir” [15, № 69, s.3].

Parlamentin bir həftə sonrakı 29 noyabr tarixli iclasında Ə.Haqverdiyev yenə çıxış edərək xalq təmsilçilərinin diqqətini Borçalı qəzasında və ümumən müsəlmanlar yaşayan bölgələrdə təhsilsizliklə, savadsızlıqla bağlı mövcud vəziyyətə yönəldir. O, Tiflisdə belə tək birçə müsəlman məktəbinin fəaliyyət göstərdiyini, onun da maddi çatışmazlıq ucbatından bağlanmaq üzrə olduğunu bildirərək, parlamentdən yaranmış durumla bağlı müvafiq addımlar atılmasını xahiş edir [11, № 106, s.3]. “Saxalxo sakme” qəzeti “hümmətçi” Ə.Haqverdiyevin sözügedən çıxışda hökuməti müsəlman bölgələrinə diqqət yetirməməkdə günahlandırıdığını yazırdı [9, № 398, s.2]. 1918-1921-ci illərdə müstəqil və demokratik Gürcüstan Respublikasında azərbaycanlıların təhsili məsələlərini tədqiq etmiş pedaqoq-alim G.Qocayeva-Məmmədova Ə.Haqverdiyevin qaldırdığı problemin aktuallığına diqqət yetirərək yazırdı: “Gerçəkdən də, siyasi gərginlik üzündən 1918/19 tədris ilində Tiflis və Borçalı qəzalarında 11 məktəbdə məşğələlər aparılmırdı, məktəbyaşlı uşaqların 62.1 faizi təhsildən kənarda qalmışdı” [2, s.165].

Qeyd edək ki, GMMŞ yerli türk-müsəlman əhalinin təlim-tədris və mədəni-maarif məsələləri ilə məşğul olmaq, hətta məktəblər açmaq səlahiyyətinə sahib idi. Şura Tiflis müsəlman ikisinifli məktəbinin bazasında yüksək pillə ibtidai məktəbin yaradılması barədə qərar qəbul etmiş və bu məktəbin inspektoru vəzifəsinə Ə.Haqverdiyevin namizədliyini təklif etmişdi. Tiflis müsəlman yüksək pillə ibtidai məktəbinin dövlət xəzinəsindən maliyyələşdirilməsi ilə bağlı müvafiq strukturlara müraciətlərinə müsbət cavab ala bilməyən GMMŞ bu layihəsini yarımçıq saxlamağa məcbur olmuşdu [2, s.168, 175-176].

Gürcüstan parlamentinin Maarif komissiyasının 18 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında iki azərbaycanlı deputatın – Ə.Haqverdiyevin və H.Həsənzadənin iştirakı ilə respublikadakı Azərbaycan-türk məktəblərinin durumu müzakirə olunur. Həmin iclasda da Ə.Haqverdiyev məruzə ilə çıxış edərək Gürcüstan ərazisində ümumilikdə 15 müsəlman məktəbinin olduğunu

və onlardan yalnız 10-nun fəaliyyət göstərdiyini bildirir. Yekun qərar bu olur ki, iclasda iştirak edən Maarif Nazirliyinin təmsilçisi Q.Cumberidzeyə müsəlman müəllimlər üçün kursların açılması ilə bağlı tez bir zamanda plan hazırlayıb Maarif komissiyasına təqdim edilməsi barədə tapşırıq verilsin [2, s.170].

1918-ci ilin sonlarında tam bir il öncə o zaman Borçalı qəzasının komissarı vəzifəsini tutan Ə.Haqverdiyevin də fəal iştirakı ilə qarşısı alınmış problem – ermənilərin Gürcüstanın güneyindəki Borçalı və Axalkələk qəzalarına yönəlmiş ərazi iddiaları yenidən baş qaldırır. Bu dəfə ermənilər artıq hərbi yola əl ataraq 1918-ci ilin dekabr ayında Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə silahlı təcavüz edirlər. Ermənistan (Ararat) Respublikasının ordu birliklərinin Borçalı qəzasına soxularaq aktiv hərbi əməliyyatlara başlaması Gürcüstan parlamentində bu mövzuda geniş müzakirələrin aparılmasına yol açır. Parlamentin erməni işğalına həsr olunmuş 17 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Gürcüstan müsəlmanları adından nitq söyləyərək bu ölkədəki soydaşlarının digər tarixi dövrlərdə olduğu kimi, indi də əsl vətəndaşlıq mövqeyi sərgilədiklərini və düşmən əleyhinə vuruşduqlarını bəyan edir:

“...Biz parlamentə daxil olanda və öz bəyanatımızda bildirdik ki, Gürcüstan müsəlmanları öz vətənlərini, düşmənin kim olmasından asılı olmayaraq, hər kəsdən bütün mümkün vasitələrlə qoruyacaqlar və indi də, sözdən əmələ keçmək lazım olan bir vaxtda da bu bəyanatı təntənəli şəkildə təkrar edirik (alqışlar)... Və indi müsəlman dəstəsi artıq yaranıbdır və onlar Gürcüstanın düşmənləri əleyhinə vuruşurlar (alqışlar). Bu düşmənlər yalnız Gürcüstanın deyil, bütün Cənubi Qafqazın müstəqilliyinə qarşı müharibə elan ediblər və müstəqilliyə dəyər verən hər kəs onu bütün vasitələrlə qorumaqdadır. Müsəlmanlar bunu anlayır və Gürcüstan və Cənubi Qafqazın müstəqilliyini ayaqlar altına atmağa köklənənlərə qarşı məmnuniyyətlə mübarizə aparırlar (yerdən səslər: “Doğrudur”)...” [17, № 276, s.2], [11, № 119, s.2-3], [9, № 412, s.2], [15, № 89].

Əbdürrəhim bəyin alovlu nitqi gürcü ictimaiyyətində geniş əks-səda doğurur. Bu barədə mətbuat dəyərləndirmə apararaq yazırdı: “Er-

mənilərin Gürcüstana qarşı çıxışı onların Qafqaz xalqlarının müstəqilliyini “dəfn” etmək arzusu ilə diktə olunubdur, bu məhz beləcə də anlaşılbıdır, yekdilliklə belə qiymətləndirilibdir. Bu baxımdan müsəlman təmsilçisi Haqverdiyevin bizim parlamentdə söylədiyi nitq diqqətəlayiqdir...” [15, № 90].

Ə.Haqverdiyevin fəallığı ilə seçilən digər azərbaycanlı deputat həmkarı Əziz Şəriflə yaxın dostluq münasibəti olmuşdur. Onlar arasında bu münasibət Ə.Şərifin “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyasında işlədiyi dövrdə yaranısa da, parlamentdə birgə fəaliyyət göstərdikləri zaman daha da dərinləşmişdir. Bu barədə Ə.Şərif xatirələrində yazırdı: “...Tiflisdə müsəlman milli şurası həmin il (1918-ci il – F.V.-H.) 29 sentyabrda öz tərəfindən Gürcüstan parlamentinə dörd nəfər nümayəndə seçmişdi: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əliheydər Qarayev, müəllim Mirzə Hüseyn Həsənzadə və mən. Bu vaxtdan etibarən ta Haqverdiyev Bakıya gedən günə qədər biz hər gün, ya günəşırı görüşür, danışır, dərdləşirdik. Nəticədə biz daha da yaxınlaşdıq... Mənim arxivimdə Tiflisdə K.Y.Zubalov adına xalq evi nəzdində türk dram cəmiyyətinin 1919-cu il üçün üzvlük bileti vardır. Mənim adıma yazılmış bu bileti türk dram cəmiyyəti idarə heyətinin sədri Ə.Haqverdiyev imzalamışdır. Bundan bəlli olur ki, Tiflisdə məsul siyasi vəzifə daşıyan yazıçımız yenə də məftun olduğu teatr işindən əsla ayrılmır və bu sahədə fəaliyyət göstərirmiş” [3, s.221-222]. Qeyd edək ki, Ə.Şərif 1938-ci ildə “Ə.Haqverdiyevin dramaturgiyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

22 noyabr 1918-ci il tarixində Gürcüstan parlamenti “Müəssislər Məclisinə seçkilər barədə Əsasnamə”ni təsdiq edir [18, s.84-109]. Əsasnaməyə görə, ölkənin yeni qanunverici orqanı olacaq Müəssislər Məclisi ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında gizli və azad səsvermə yolu ilə keçirilmiş ümumxalq seçkiləri nəticəsində formalaşmalı idi. Parlament tərəfindən, həmçinin seçkilərin təşkili üçün Parlament Mərkəzi Seçki Komissiyası (PMSK) yaradılır. PMSK-da hər bir seçki subyekti üçün ən azı bir üzvlük mandatı nəzərdə tutulur, eyni zamanda parlament fraksiyalarına təmsilçi sayına müvafiq olaraq müxtəlif sayda yerlər ayrılır.

Parlamentin müsəlmanlar (“tatarlar”) blokunu PMSK-da Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev təmsil edir [7]. Bu qurumda tərcümə işləri Ə.Haqverdiyev və daşnakların təmsilçisi D.Davıtxanyanın rəhbərliyi altında yaradılmış komissiya tərəfindən həyata keçirilirdi [10, № 22, s.2]. Qeyd edək ki, PMSK üzvlərinin, eyni zamanda Müəssislər Məclisinə seçkilərdə namizəd qismində iştirakına heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdı.

Parlamentin 10 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında qəbul olunmuş “Müəssislər məclisinə seçkilərin təyin olunması barədə” Qanuna görə, Müəssislər Məclisinə seçkilərin ilk günü 14 fevral 1919-cu il tarixinə təyin olunur [18, s.204].

Gürcüstanın türk-müsəlman siyasi-ictimai fəallığının bir qismi sosial-demokratların siyahılarında, digər qismi qeydiyyatdan keçirilmiş iki ayrı seçki subyektinin – Ə.Haqverdiyevin sədrlik etdiyi Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurasının və Borçalı Qəzası Müsəlmanları Qrupunun (BQMQ) sıralarında seçkilərə qatılırlar.

Gürcüstan Milli Tarix Arxivində saxlanılan sənədlərdən aydın olur ki, GMMŞ tərəfindən bu təşkilatın sədr müavini Halay bəy Bayramovun imzası ilə PMSK-ya göndərilmiş altı nəfərlik ilkin namizədlər siyahısında aşağıdakı adlar əks olunmuşdur [6].

1. Halay bəy Aslan ağa oğlu Bayramov (təlimatçı-aqronom);
2. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (GMMŞ-nin sədri, Gürcüstan Parlamentinin üzvü);
3. Ömər Faiq Nemanzadə (jurnalist);
4. Əlimirzə bəy Nərimanov (müəllim, Nəriman Nərimanovun əmisi nəvəsi);
5. İbrahim bəy Mursaqulov;
6. Mirzə Rza Əlizadə (müəllim).

Bu siyahının ardınca PMSK-ya GMMŞ-nin sədri Ə.Haqverdiyevin imzasıyla əlavə namizədlərdən ibarət beş nəfərlik başqa bir siyahı göndərilir. Bu əlavə siyahıda ardıcılıqla Abbasqulu Xanəhmədov (tacir), Fətəli bəy Rəşid bəy oğlu Axundov (tələbə, Mirzə Fətəli Axundovun nəvəsi), Qasım Abbas oğlu Bayramov (GMMŞ-nin katibi, tramvay konduktoru), Məşədi Əli Bayram oğlu Quliyev (tacir) və İsmayıl Xəlilovun (kiçik usta) adları qərarlaşırdı [6].

Beləliklə, GMMŞ ilkin olaraq seçkilərdə 11 nəfərlik siyahı ilə iştirak etməyi planlaşdırsa da,

sonradan müəyyən səbəblərdən dolayı bu siyahı qısaldılaraq 5 nəfərlə məhdudlaşdırılır. Yekun siyahıda Ə.Haqverdiyevin adına rast gəlinmir. Eyni proseslər BQMQ-də də baş verir.

Hər iki müsəlman siyasi subyekti seçkilərdə fiaskoya uğrayır; GMMŞ cəmi 105, BQMQ isə 224 səs toplaya bilir. Zənnimizcə, belə zəif nəticə, başlıca olaraq, seçkiqabağı xaoslu proseslərdən, xüsusən də seçki siyahılarının tərtib olunması zamanı yaranmış çətinlik və anlaşılmazlıq, Ə.Haqverdiyev, Ö.Nemanzadə, İsrail bəy Yadigarov kimi türk-müsəlman əhali arasında böyük nüfuza malik şəxslərin yekun siyahılardan kənarda qalması, eləcə də namizədlər arasında təxmin edə biləcəyimiz ixtilaflardan qaynaqlana bilərdi (Gürcüstan Müəssislər Məclisinə seçkilərlə bağlı daha ətraflı bax: [5], [4]).

Beləliklə, 1919-cu ilin 14-17 fevral tarixlərində keçirilmiş demokratik seçkilər nəticəsində Gürcüstan Milli Şurasının transformasiyası əsasında yaranmış parlament fəaliyyətini dayandırır və ali qanunvericilik səlahiyyətini Gürcüstan Müəssislər Məclisinə ötürür. Bununla, Gürcüstan parlamentində deputatlıq fəaliyyəti başa çatan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 19 fevral 1919-cu ildə Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurasında tutduğu sədr vəzifəsini Əlimirzə bəy Nərimanova təhvil verir [2, s.168] və sonrakı taleyini Azərbaycanla bağlayır. Çox keçmədən o, Azərbaycan Respublikasının (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti) Dağlı Respublikasında, 24 avqust 1919-cu ildən etibarən isə Ermənistan Respublikasında diplomatik nümayəndəsi təyin olunur və 1920-ci ilin mart ayının 16-na qədər bu vəzifəni uğurla icra edir. Böyük ehtimal, Əbdürrəhim bəyin Gürcüstan Müəssislər Məclisinə seçkilərdə deputatlığa namizəd qismində iştirakdan son mərhələdə kənarda qalması Azərbaycan hökuməti tərəfindən ona təklif olunan yüksək diplomatik vəzifə ilə əlaqəli olmuşdur.

Ə.Haqverdiyevin diplomatik fəaliyyəti tanınmış alimlər Vilayət Quliyev və Nazim Mustafanın elmi maraq və araşdırma dairəsini əhatə edir. Fövqəladə və səlahiyyətli səfir, professor V.Quliyev yazır: “Cümhuriyyət hökuməti Əbdürrəhim bəyi yeni qurulan Xarici İşlər Nazirliyi sistemində çalışmaq üçün Tiflisdən Bakıya çağırmaqla düzgün seçim etmişdi. Çünki diplo-

matik təyinat baxımından yetərinə uğurlu namizəd idi. Geniş erudisiyası, Şərqi və Qərbi hərtərəfli bələdliyi, kübar görünüşü və ədaləti, rus və fransız dillərini mükəmməl bilməsi, siyasi proseslərdən yaxşı baş çıxarması onu səfir kimi istənilən Avropa ölkəsinə göndərməyə imkan verirdi. Lakin hələlik heç bir dövlətin rəsmən tanımadığı Azərbaycan Cümhuriyyəti böyük Avropa siyasətinə can atmaqla bir sırada ilk növbədə və daha çox qonşularla münasibətləri nizama salmalı, münaqişələri aradan qaldırmaqlı, rəqibləri müttəfiqə çevirməyi bacarmalı idi. Bir sözlə, dünya miqyasına çıxmağın yolu regionda tanınmaqdan və nüfuz sahibi olmaqdan, ən başlıcası isə özünü, milli maraqlarını qorumaqdan, təbliğ etməkdən keçirdi. Bu isə ilk növbədə regionda işlək diplomatik mexanizm qurmağı zərurətə çevirirdi” [13].

Qeyd edək ki, Ə.Haqverdiyev Ermənistanda yürütdüyü son diplomatik vəzifəsindən özünün istefa ərizəsi ilə azad olunmuşdu və buna səbəb onun 1920-ci ilin 8 mart tarixində qatarla Tiflisdən İrəvana gedərkən Gürcüstan və Ermənistan arasındakı neytral zonada qarət edilməsi olmuşdur. N.Mustafanın araşdırmalarından qarətin erməni xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həyata keçirildiyi bəlli olur [8]. Bu hadisədən sonra Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev artıq Ermənistanda işləməyin qeyri-mümkün olduğu qənaətinə gəlir və tutduğu diplomatik vəzifədən dərhal geri çağırılmasını xahiş edir. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı 10 mart 1920-ci il tarixli məktubunda o, tutduğu vəzifədə yerinə artıq namizədliyi müəyyən olunmuş Teymur bəy Makinskinin göndərilməsinin tezləşdirilməsini xahiş edirdi: “Təkidlə Teymur bəyi yola düşməyə tələsdirmənizi xahiş edirəm. Öncədən hazırlanmış dəstə (“şayka”) tərəfindən mənə qarşı törədilmiş biabırçı hərəkətdən sonra burada qalmağın mənasız olduğunu görürəm” [16].

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ə.Haqverdiyev ictimai-mədəni və ədəbi-bədii sahələr üzrə müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev

vin siyasi-ictimai fəaliyyətinin 1916-1919-cu illəri əhatə edən Gürcüstan dövrü Sovetlər Birliyi dövründə hakim ideoloji konyunkturun tələblərinə uyğun olaraq tam şəkildə öyrənilməmiş, böyük ədibin həyat və yaradıcılığının tədqiqatçıları tərəfindən onun üzərindən sadəcə sükutla keçilmişdir. Əbdürrəhim bəy özü də bəlli siyasi səbəblərdən bu barədə çox qısa xatırlama ilə kifayətlənmişdi: “1916-cı sənədə məişətimizin ağırlaşmasına görə Tiflisə gedib orada “Şəhərlər ittifaqı”nın Qafqaz şöbəsinə qəbul oldum və “Şəhərlər ittifaqı”nın Qafqaz şöbəsi əxbarının rus dilində aylıq jurnalının müdiriyyətini mənə həvalə etdilər. Fevral inqilabından sonra Tiflis icraiyyə komitəsinin və onun mərkəzi şurasının üzvlüyünə intixab olundum. Həmin ilin mart ayında Borçalı qəzasına komissar intixab olunub Şulaver qəsəbəsinə gedib, bir il yarım orada işlədim. Zaqafqaziya xüsusi cümhuriyyətlərə ayrıldıqdan sonra gürcü hökuməti idarələri milliləşdirməyi qərara aldı. O səbəbdən işlədiyim idarəni gürcülərə təhvil verib Tiflisə qayıtdım. Tiflisdə azərbaycanlılar üçün təzə açılmış ali-ibtidai məktəbə inspektor təyin olunub yenə müəllimliyə üz qoydum. Həmin sənənin oktyabrında Gürcüstan parlamanına Tiflis azərbaycanlıları tərəfindən göndərilən dörd məbusun biri mən oldum. 1919-cu sənədə Gürcüstan parlamanı əvəzinə məclisi-müəssisən çağırıldı. 1919-cu sənədə müsavət hökuməti mənə Bakıya çağıraraq Dağıstana göndərdi...” [1, s.401].

Ancaq yuxarıda təqdim olunan məlumatlardan göründüyü kimi, bu siyasi fırtınalar və tələtətlər dövründə Ə.Haqverdiyev məhsuldar siyasi-ictimai fəaliyyəti ilə seçilmişdir. O, həm Borçalı qəzasında dövlət məmuru, həm də Gürcüstan Müsəlmanlarının Milli Şurasının sədri və Gürcüstan parlamentinin deputatı vəzifələrini ləyaqətlə daşıyaraq Gürcüstanın ərazi bütövlüyü məsələlərində prinsipiallığını nümayiş etdirmiş, Borçalının türk əhalisinin əsas problemlərindən olan təhsil probleminin həll olunması üçün səylərini əsirgəməmişdir.

Nəticə / Conclusion

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, arxiv mənbələri, eləcə də həmin dövrün gürcüdilli və

rusdilli mətbuat yazıları əsasında təqdim olunan materiallar Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin

Gürcüstanda siyasi-ictimai fəaliyyətinə işıq salmaqla, onun zəngin həyat yolu və irsinin tam şəkildə araşdırılması istiqamətində mövcud

boşluqların aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat / References

1. Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 2005.
2. Ə.Paşayev, N.Bayramov, G.Qocayeva-Məmmədova. Gürcüstanda Azərbaycan məktəbləri. Tiflis, 2012.
3. Ə.Şərif. Keçmiş günlərdən. Xatirələr. Bakı: Azərnəşr, 1977.
4. F.Valehoğlu-Hacılar. Gürcüstan Parlamentinin ilk türk-müsəlman deputatı. Qaraçöplü Hüseynqulu Məmmədov, Bakı: "Birlik" jurnalı, 2018, № 30.
5. F.Valehoğlu-Hacılar. Gürcüstanın demokratik yolla seçilmiş ilk parlamentinə – Müəssislər Məclisinə seçkilər. Qaraçöplü deputat Hüseynqulu Məmmədov, "Gürcüstan" qəzeti. Tiflis, 18.05.2018, № 37-38 və 25.05.2018, № 39-40.
6. GMTA, fond № 1834, siyahı 2, iş № 83.
7. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (GMTA), fond № 1834, siyahı 2, iş № 74.
8. N.Mustafa. Diplomatik nümayəndə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə qarşı Ermənistan hökumətinin həyata keçirdiyi cinayətin təfəsilatı // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış – "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 2018, № 74-76.
9. "Saxalxo sakme" („სახალხო საქმე“) qəz., 1918, 1 dekabr, № 398; 20 dekabr, № 412.
10. Sakartvelos Respublika" ("საქართველოს რესპუბლიკა") qəz., 1919, 29 yanvar, № 22;
11. Sakartvelos Respublika" ("საქართველოს რესპუბლიკა") qəzeti, 1918, 11 oktyabr, № 63; 7 noyabr, № 85; 1 dekabr, № 106; 19 dekabr, № 119.
12. Ş.Məmmədli. Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu (1920-ci ilə qədər), Tiflis, 2003.
13. V.Quliyev. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev – diplomat, "525-ci qəzet", 2017, 23 dekabr.
14. "Борьба" ("Borba") qəz., 1917, 14 dekabr, № 178.
15. "Грузия" ("Qruziya") qəzeti, 1918, 9 oktyabr, № 30; 10 oktyabr, № 31; 20 oktyabr, № 39; 7 noyabr, № 54; 24 noyabr, № 69, 20 dekabr, № 89; 21 dekabr, № 90.
16. "Слово" ("Slovo") qəz., 1920, 19 avqust, № 187.
17. "Ertoba" (ერთობა) qəz., 1918, 21 dekabr, № 276.
18. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული: 1918-1921 (Gürcüstan Demokratik Respublikasının hüquqi aktları: 1918-1921), tərtibçilər: E.Qurqenidze, V.Şaraşenidze. Tiflis, 1990.

Общественно-политическая деятельность Абдуррагим бека Хагвердиева в Грузии

Фахри Валехоглу-Гаджилар

Доктор исторических наук, Валех Гаджилар Международный фонд научных и культурных исследований. Азербайджан.
E-mail: haciyevf@yahoo.com

Резюме. Классик азербайджанской литературы Абдуррагим бек Хагвердиев (1870-1933) был также видным политическим, общественным и государственным деятелем, который в 1916-

1919 годах прожил в Грузии (в Борчалы и Тифлисе). Этот период совпадал с коллапсом правления царской России и созданием независимой Республики Грузия.

Хотя А.Хагвердиев в 1917-1920 гг., когда на Южном Кавказе произошли важные политические преобразования и потрясения, активно занимался общественно-политической и дипломатической деятельностью, этот период его жизни не был исследован ввиду соответствия с требованиями идеологической конъюнктуры советской эпохи. В представленной статье на основе архивных источников, а также публикаций грузинской и русскоязычной прессы того периода анализируется политическая и общественная деятельность Абдуррагим бека в Грузии. Статья важна для восполнения пробелов в полном исследовании богатой жизни и наследия А.Хагвердиева.

Ключевые слова: Абдуррагим бек Хагвердиев, Грузинская Демократическая Республика, Борчалинский уезд, Тифлис